

EMBLECAT

Revista de l'Associació Catalana d'Estudis d'Emblemàtica. Art i Societat.

SECCIÓ: IMATGE I TEXT

**La imatge del purgatori en la Catalunya barroca.
Aproximació iconogràfica**

Jose A. Ortiz

joseaortiz@yahoo.es

Resum

El purgatori desenvolupa la seva iconografia en els segles del barroc. El concili de Trento és un punt de difusió d'aquest "tercer lloc" a partir del qual es genera una producció literària i artística àmplia. Quina és la imatge del purgatori en la Catalunya barroca? Aquest article és una aproximació iconogràfica a aquesta qüestió.

Paraules clau: purgatori, mort, Concili de Trento, iconografia, barroc.

Resumen**La imagen del purgatorio en la Cataluña barroca. Aproximación iconográfica**

El purgatorio desarrolla su iconografía en los siglos del barroco. El concilio de Trento es un punto de difusión de este "tercer lugar" a partir del cual se genera una producción literaria y artística amplia. Cuál es la imagen del purgatorio en la Cataluña barroca? Este artículo es una aproximación iconográfica a esta cuestión.

Palabras clave: purgatorio, muerte, Concilio de Trento, iconografía, barroco.

Abstract**The image of purgatory in Catalonia Baroque. Iconographic approach**

Purgatory developed his iconography during the centuries of Baroque. The council of Trent is a point of dissemination of this "third site" from which it generates a wide literary and artistic production. What is the image of purgatory in baroque Catalonia? This article is an iconographic approach to this issue.

Key words: purgatory, death, Council of Trent, iconography, baroque.

La imatge del purgatori en la Catalunya barroca. Aproximació iconogràfica
Jose A. Ortiz

En la sessió XXV del concili de Trento, que va tenir lloc al desembre de l'any 1563, es va signar el decret sobre el purgatori. En aquest text observem com les consignes religioses contrareformistes defensen l'existència del purgatori en contraposició a les negacions protestants: "[...] hay Purgatorio; y que las almas detenidas en él reciben alivio con los sufragios de los fieles, y en especial con el aceptable sacrificio de la misa; manda el santo Concilio a los Obispos que cuiden con suma diligencia que la sana doctrina del Purgatorio, recibida de los santos Padres y sagrados concilios, se enseñe y predique en todas partes, y se crea y conserve por los fieles cristianos (...)"¹.

Prenent aquest text com a punt de partida del nostre estudi, ens proposem aproximar-nos a la iconografia del purgatori en la Catalunya barroca posttridentina.² Amb l'anàlisi de diversos exemples catalans volem donar una perspectiva general d'aquesta iconografia barroca que en els segles XVII i XVIII té una presència destacada.

Aquest tema va tenir un punt de partida de recerca històric amb el llibre *La naissance du Purgatoire*, de Jacques Le Goff,³ que ens presenta els orígens del "tercer lloc" i les seves arrels medievals. En l'àmbit francès,⁴ Michel Vovelle va continuar treballant el tema centrant-se en la zona de Provença.⁵ Alguns articles i publicacions reprenen el tema en l'àmbit espanyol⁶ i català.⁷ Tot i això, cal destacar que la gran majoria d'estudis catalans són de l'època medieval⁸ i deixen de banda la presència d'aquesta iconografia en el barroc. Aquestes referències bibliogràfiques esdevenen claus per donar un punt de partida a la nostra aproximació iconogràfica interdisciplinària pels segles XVII i XVIII.

En primer lloc, comencem citant la literatura que tracta el tema del purgatori. Entre la diversitat de textos fem especial atenció als llibres que ens expliquen els viatges a l'infern i al purgatori, l'anomenada "literatura d'ultratomba". El recull de viatges de Christian⁹ i el de Pacheco¹⁰ ens pre-

1. <http://multimedios.org/docs/d000436/p000005.htm#4-p0.14.1>

2. Els jesuïtes són difusors de la doctrina del purgatori destacant les obres de Carlo Rossignoli i de Juan Eusebio Nieremberg.

3. LE GOFF, 1981.

4. BASTARD-FOURNIÉ, 1980, p. 5-34; BRATU, 1991, p. 75-90; BRATU, 1992, p. 91-102.

5. VOVELLE, G. i VOVELLE, M., 1970; VOVELLE, 1996; VOVELLE, 1997.

6. MARTÍNEZ GIL, 1993, p. 47-58; REDER GADOW, 1994, p. 357-382; CASTRO BRUNETTO, 2003, p. 27-47; FERNÁNDEZ CASTIÑEIRAS, i MONTEROSO MONTERO, 2003, p. 489-544; CANTERLA, 2004, p. 75-95; TAUSIET, 2005, p. 81-108.

7. CERDÀ SUBIRACHS, 1970, p. 253-274; PRATS, 1989, p. 595-609; ROIG, 1990, 8; ESTEVE I PERENDREU, 1991, p. 329-334; PEREA SIMÓN, 1998, p. 519-528; CERDÀ SUBIRACHS, 2000; BALUST CLAVEROL, 2004, p. 42-48; ; MIRAMBELL ABANCÓ, 2004, p. 16-21; RODRÍGUEZ BARRAL, 2004, p. 35-51; RODRÍGUEZ BARRAL, 2007; DORICO I ALUJAS, 2007, p. 221-256.

9. CHRISTIAN, 1990.

10. PACHECO, 1973.

EMBLECAT

Revista de l'Associació Catalana d'Estudis d'Emblemàtica. Art i Societat.

senten exemples literaris que enllacen amb la tradició europea del viatge a l'entrada del purgatori de la mà de Sant Patrici.

Entre altres fórmules literàries destaquen en relació amb el nostre tema, els tractats que tenen com a punt central l'explicació d'aquest espai a mig camí entre cel i infern. Els fons patrimonials de Barcelona en conserven diversos exemples. Prenen importància aquells que presenten una edició catalana i un número elevat de còpies que remeten a la seva difusió. Ens referim sobretot a obres com *Tresor per als vius y almoynes del purgatori*, *Lo Rosari de Maria Santissima* de Barón y Arín,¹¹ *Lamentos de las benditas almas del purgatorio, que se cantan en la capilla del S. Christo del cementerio del Santo Hospital General de Santa Cruz de Barcelona*,¹² *Gritos del purgatorio y medios para acallarlos, libro primero y segundo, dedicados a la virgen santissima del Carmen*, de Boneta y Laplana,¹³ *Tratado de devocion y modo qve se ha de tener para sacar mvchas animas de Pvrgatorio*¹⁴ o *Tratado de pvrgatorio contra Lvthero y otros hereges, segvn el decreto del S. C. Trident. con singular dotrina de SS. DD. Griegos, Latin y Hebreos*, de Dimas Serpi.¹⁵ Aquests textos justifiquen el purgatori en relació amb les tesis contrareformistes. Les "poena

danni" i les "poena sensus" de les ànimes torturades pel foc són els càstigs per aconseguir la "satisfactio" i la "satispassio" dels condemnats.¹⁶ La intercessió humana és clara: indulgències, sufragis, misses... Els tractats intenten proporcionar exemples d'aparicions i models que moguin els sentiments dels fidels i fonamentin la relació entre vius i ànimes.

Entre el text i la imatge hi ha el gravat que combina les dues disciplines. Si analitzem els goigs i les indulgències dedicats a les ànimes del purgatori ens trobem amb mostres diverses en les diferents institucions públiques i en col·leccions privades. Una primera seria el titulat *Lamentos de la benditas almas del purgatorio que se cantan en la capilla del santo Christo*, conservat al Centre de Documentació i Recerca de la Cultura Tradicional i Popular.¹⁷ Aquesta xilografia, que incorpora text i imatge, presenta els condemnats al purgatori entre els quals figuren reis, frares, bisbes..., la mort igualadora, als peus de la creu de Crist i la intervenció angèlica. La imatge es completa amb el text que reclama la intervenció per la salvació d'aquestes ànimes: "Fieles, Christianos, Amigos, dad credito à estos Lamentos, obrad bien, à fuera culpas, para huir de estos tormentos, Socorro, piedad, alivio, concluí-

11. BUB 07 C-244/7/29

12. BUB 07 XVIII-5701-2

13. BC R(2)-8-74

14. BUB 07 B-54/3/4-2

15. BUB 07 B-61/4/7

16. TAUSIET, M. op. cit.

17. CDRCTP FR-1103

La imatge del purgatori en la Catalunya barroca. Aproximació iconogràfica
 Jose A. Ortiz

mos con gritar; que Dios nos saque de penas, y nos lleve à descansar".¹⁸ El text aporta consideracions sobre la participació a la citada capella del Sant Crist edificada al cementiri de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona: "En dicha Cofadria se admirten dos especies de Cofadres; unos, que deben dar cada año 4 ss. 4, ò un dinero la semana, y à estos, à mas de los Sufragios generales, cuando mueren, dando aviso, se le celebrarán 3. Missas en el Altar de dicha Capilla, que es Privilegiado para los Cofadres [...] Otros, que siendo pobres, è impossibilitados de poder trabajar, y pagar dichos 4 ss. 4 [...] prometiendo en el interin rezar cada dia, ò siete veces cada semana, las Oraciones del Padre nuestro, y Ave Maria [...]".¹⁹ Participar en els rituals de la confraria suposa una preparació a la pròpia mort, tant venerant les ànimes d'aquells que ja pateixen els mals del purgatori, com garantint les misses en el moment de la mort dels membres de la confraria. La participació social és un vincle que propaga la pregària entre els membres de la col·lectivitat i l'assistència espiritual mútua. El context històric ens relaciona aquestes indulgències pels confreres amb la butlla de Benet XIV de l'any 1744, publicada a Barcelona el 13 de juliol del mateix any que "concede à cualquier Persona de uno, y otro sexo en el dia del ingreso à la Cofradia, habiendo consellado, y comulgado, Indulgencia plenaria, y remission de todos sus pecados".²⁰

Un altre gravat és el *Goigs de les ànimes del purgatori*, signat per Pau Abadal l'any 1718 i conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Les ànimes entre les flames del tercer lloc es troben flanquejades pel "IHS" jesuïta. El text fa referència als crits d'aquests condemnats que imploren a amics i parents la intervenció per encaminar-se cap al cel, "Cridan sempre Adjutori sentint pena tant cruel, Animas del Purgatori, per poder pujar al Cel".²¹

Una altra forma d'apropar-nos al purgatori, més enllà del text i la seva relació amb la imatge, passa per analitzar les intercessions entre allò humà i allò diví com a iconografia pròpia del nostre tema. En aquesta línia podem esmentar la presència de figures santes que fan d'intercessores entre els condemnats al purgatori i el món celestial. L'escapulari dels carmelitans, el cinturó amb nusos dels franciscans o el rosari poden ser formes d'intercessió entre el diví i les ànimes condemnades al foc del purgatori. Figures com la Mare de Déu del Carme, Sant Francesc, Josep, Santa Margarida, Santa Caterina de Siena, Sant Gregori, Simon Stock..., són els intercessors més freqüents, atenent a les seves hagiografies i les escenes de les seves vides. Els gravats barrocs presenten imatges d'aquest tipus. Andreu Abadal signa una xilografia conservada a la Biblioteca de Catalunya en la qual figura la Mare

18. *Ibidem*

19. *Ibidem*

20. *Ibidem*

21. *Ibidem*

EMBLECAT

Revista de l'Associació Catalana d'Estudis d'Emblemàtica. Art i Societat.

de Déu del Carme intercedint pels condemnats a través de l'escapulari que incorpora la imatge del mont Carmel que dona nom a l'orde religiós. Aquest mateix recurs iconogràfic el retrobem en l'exemplar del segle XVIII conservat a la reserva de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona signat per Joaquim Sellent.²² En aquest cas la figura de la Mare de Déu està acompanyada per sants carmelitans. L'orde del Carmel serà un dels defensors de la doctrina del purgatori en aquesta època barroca.

Una de les versions catalanes més completa de la iconografia amb la intercessió de la Mare de Déu del Carme és l'obra escultòrica de Pere Costa i Cases, del Museu Frederic Marès de Barcelona (fig. 1).²³ Entre onades de foc apareixen les figures dels condemnats, amb les formes corbes de l'anatomia, que dirigeixen les seves mirades i la seva atenció a la presència celestial superior. El retaule s'ha de relacionar amb l'augment de confraries dedicades a la Mare de Déu del Carme²⁴ i amb altres exemples de produccions en l'àrea catalana que versen sobre la mateixa temàtica, com el *Retaule de la Puríssima Sang* de Prada de Conflent i el de la seu de Manresa, el *Retaule del Carme* d'Altafulla, la *Mare de Déu* a la capella de Sant Aleix de Sant Joan, de Valls, el *Retaule de les Ànimes* d'Aleixar i el de la seu de Tortosa, el retaule de la

capella de les ànimes de la catedral de Barcelona²⁵ o la pintura inèdita de Francesc Tramulles.²⁶ Així mateix, cal constatar que el fet de ser una iconografia molt repetida és símptoma de l'arrelament del purgatori en el retaule escultòric català.²⁷

Fig. 1: Pere Costas, *Mare de Déu del Carme i ànimes del Purgatori*, fusta i guix policromat, (s. XVIII), MFM1181.

Altres formes d'intervenció mediadora amb els condemnats són les protagonitzades per figures angèliques, que habitualment van acompanyades d'elements iconogràfics complementaris. En les versions on aquestes figures apareixen soles, destaca el model del conjunt de la societat reflectit entre les ànimes, monarques, religiosos, civils... La col·lectivitat humana sota els designis divins davant la mort igualadora. Entre els

22. BUB 07 B-Es-XVIII-Sellent, Joaquim.966

23. MFM 1181

24. DIVERSOS AUTORS, 1996, p. 426-428.

25. DORICO i ALUJAS, 2007.

26. MIRAMBELL ABANCÓ, 2004, i BALUST CLAVEROL, 2004.

27. ROIG, 1990.

La imatge del purgatori en la Catalunya barroca. Aproximació iconogràfica
 Jose A. Ortiz

exemples sobresurt el *Sumari de las indulgencias perpetuament concedidas per la Santedat Clement XIV*, de l'AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona) o la portada del *Tratado de devoción y modo que se ha de tener para sacar muchas animas de purgatorio*, del Pare Bartolomé Perez, de la BUB (Biblioteca de la Universitat de Barcelona).²⁸

Els altars d'ànimes constitueixen la versió més popular d'aquesta iconografia, en la qual es barregen la intercessió divina i les ànimes condemnades, el text i la imatge. Les produccions xilogràfiques tenien com a funció la creació d'altars pels novenaris d'ànimes. El paper, que ofereix una certa transparència, se situava davant un llum de gresol que il·luminava per la part posterior el gravat, i creava efectes lumínics en els espais sense tinta i d'ombra en els espais tintats. El crucificat, la Mare de Déu dels Dolors, els àngels, els esquelets que ens recorden la mort, els cortinatges, les palmatòries enceses..., són elements que retrobem freqüentment en la part superior, mentre que a la part inferior hi dominen les ànimes entre flames enceses. Aquestes imatges evoquen per la presència textual el "miserere nostri", el "nemini parco" o el "memento mori". Acostumaven a ser col·locades en espais privats de

devoció a les cases, per recordar en els primers dies de novembre aquelles ànimes que necessiten de la nostra fe i pregària. Exemples d'aquest tipus d'imatge podrien ser el policrom a la trepa del Centre de Documentació i Recerca de la Cultura Tradicional i Popular, datat en el segle XIX,²⁹ o les versions en blanc i negre que hi ha en aquesta mateixa institució i en altres col·leccions.

Un cop esbossada la iconografia en la literatura i en el gravat, havent centrat el nostre interès en els exemples d'intercessió, fora convenient finalitzar amb una menció sobre les ànimes mateixes del purgatori: imatges tallades en fusta i policromades de petit format presenten la figura humana entre les flames. Aquestes acostumen a formar part de bazines o caixes almoïneres, un treball que es desenvolupa en els segles XVIII i XIX.³⁰ L'almoïna apareix com a precepte cristià que es completa amb la defensa del purgatori, la intercessió econòmica per les ànimes condemnades. La Fundació Caixa Girona va exhibir algunes d'aquestes peces en una exposició dedicada a aquesta temàtica l'any 2003³¹ i museus com el Museu Diocesà i Comarcal de Solsona conserva diversos exemples en les seves col·leccions (fig. 2).³²

28. Gravats que trobem també publicats a Explicación de la Bula de difuntos, Saragossa, il·lustració 823 en GARCIA VEGA, 1984.

29. CDRCTP E-090.

30. Recordem la pintura de Marià Fortuny, *La Vicaria*, conservada al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC/MAM 10698) que ens presenta la figura d'un penitent demanant almoïna per les ànimes del purgatori com a transmissió de la tradició.

31. VILAMITJANA, J., *Les caixes almoïneres. Tradició, religió i art. Catàleg de l'exposició al Centre Cultural de Caixa Girona Fontana d'Or*, del 7 al 30 de març de 2003.

32. MDCS 370

EMBLECAT

Revista de l'Associació Catalana d'Estudis d'Emblemàtica. Art i Societat.

Fig. 2: *Ànima del Purgatori*, fusta i guix policromada, (s. XVIII), Església de Sant Esteve de Pujol, Montmajor (Berguedà). MDCS 370.

BIBLIOGRAFIA

- BALUST CLAVEROL, L.**, "Procés de conservació i restauració" en *Unicum*, núm. 3, 2004, p. 42-48.
- BASTARD-FOURNIÉ, M.**, "Le purgatoire dans la région Toulousaine au XIVE et au début du XVe siècle", en *Annales du Midi. Revue de la France Méridionale*, vol. 92, núm. 146, 1980, p. 5-34.
- BRATU, A.**, "Du feu purificateur au Purgatoire. Émergence d'une nouvelle image", en *Terrain*, núm. 19, 1992, p. 91-102.
- BRATU, A.**, "L'ici-bas et l'au-delà en image, formes de représentation de l'espace et du temps", en *Médiévales*, núm. 20, 1991, p. 75-90.
- CANTERLA, C.**, "El cielo y el infierno en el imaginario español del siglo XVIII", en *Cuadernos dieciochistas*, vol. 5, 2004, p. 75-95.
- CASTRO BRUNETTO, C.**, "Devoción y arte en el siglo XVIII canario, los cuadros de ánimas y los santos de la orden franciscana", en *Revista de Historia Canaria*, núm. 185, 2003, p. 27-47.
- CERDÀ SUBIRACHS, J.**, *Hagiografia catalana medieval. La llegenda de Sant Amador i la difusió del purgatori a Catalunya*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2000.
- CERDÀ SUBIRACHS, J.**, *Les misses de Sant Amador, purgatori i cultura popular*, Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 2006.
- CHRISTIAN, W. A. Jr.**, *Apariciones en Castilla y Cataluña (siglos XIV-XVI)*, Madrid, Nerea, (1981) 1990.
- CONGAR, R. P.**, "Le purgatoire", **DIVERSOS AUTORS**, *Le Mystère de la mort et sa célébration*, Paris, Les Éditions du Cerf, 1951, 279-336.
- DIVERSOS AUTORS**, *Fons del Museu Frederic Marés. Catàleg d'escultura i pintura dels segles XVI, XVII i XVIII. Època del Renaixement i Barroc*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1996, p. 426-428.
- DORICO I ALUJAS, C.**, "El llegat del canonge Francesc Valeri i el rataule de la capella de les ànimes de la catedral de Barcelona", en *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, vol. XV, 2007, p. 221-256.
- ESTEVE I PERENDREU, F.**, "Capella de les Beneïdes Ànimes del Purgatori (segle XVII)", *Actes del Congrés de la Seu Vella de Lleida*, Lleida, 1991, p. 329-334.

La imatge del purgatori en la Catalunya barroca. Aproximació iconogràfica

Jose A. Ortiz

- FERNÁNDEZ CASTIÑEIRAS, E. i MONTEROSO MONTERO, J. M.**, "Institutio regia, Institutio pontificia. Las pinturas de la Capilla General de las Ánimas de Santiago de Compostela. Un programa iconográfico de carácter institucional", en *Semata. Ciencias Sociales e Humanidades As institucións galegas na historia*, núm. 15, 2003, p. 489-544.
- GARCIA VEGA, B.**, *El grabado del libro español. Siglos XV-XVI-XVII*, Valladolid, Diputación Provincial de Valladolid, Institución Cultural Simancas, 1984.
- LE GOFF, J.**, *La naissance du purgatoire*, Paris, Gallimard, 1981.
- LLOMPART, G.**, "Aspectos populares del purgatorio medieval", *Revista de Dialectología y tradiciones populares*, núm. 26, 1970, p. 253-274.
- MÂLE, E.**, *El arte religioso de la Contrarreforma*, Madrid, Ediciones Encuentro, (1932) 2001.
- MARTÍNEZ GIL, F.**, "Entre la piedad y la superstición. Algunas manifestaciones de la religiosidad popular pretridentinas", *Historia 16*, núm. 203, 1993, p. 47-58.
- MIRAMBELL ABANCÓ, M.**, "Una pintura inèdita de Francesc Tramulles", *Unicum*, núm. 3, 2004, p. 16-21.
- PACHECO, A. (ed.)**, *Viatges a l'altre món*, Barcelona, Edicions 62, 1973.
- PEREA SIMÓN, E.**, "L'advocació de les ànimes del purgatori a l'Europa Posttridentina, apunts per a una història a l'arxidiòcesi de Tarragona", *Pedralbes*, núm. 18 (1), 1998, p. 519-528.
- PRATS, M.**, "Una aproximació esbiaixada al Barroc, els crits de les Ànimes del Purgatori", en ROSSICH, A. i RAFANELL, A., *El barroc català. Actes de les jornades celebrades a Girona 17-19 de desembre de 1987*, Barcelona, Quaderns Crema, 1989, p. 95-609.
- REDER GADOW, M.**, "Fray Alonso de Santo Tomás y la cofradía de ánimas de los mártires", en *Baetica. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, núm. 16, 1994, p. 357-382.
- RODRÍGUEZ BARRAL, P.**, *La Justicia del más allá, iconografía en la Corona de Aragón en la baja Edad Media*, València, Universitat de València, 2007.
- RODRÍGUEZ BARRAL, P.**, "Purgatorio y culto a los santos en la plástica catalana bajomedieval", en *Locus Amoenus*, núm. 7, 2004, p. 35-51.
- ROIG, A.**, *Iconografía del retaule a Catalunya (1675-1725)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1990. http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0629109-114135/index_cs.html
- TAUSIET, M.**, "Gritos del más allá. La defensa del purgatorio en la España de la Contrarreforma", en *Hispania Sacra*, núm. 57, vol. 115, 2005, p. 81-108.
- VACANT, A.; MANGEVIOT, E., i AMANN, E.**, "Purgatoire", en *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. III, París, Libraire Letouzey et Ané, 1972, p. 3830-3834.
- VILAMITJANA, J.**, *Les caixes almoïneres. Tradició, religió i art*, Catàleg de l'exposició al Centre Cultural de Caixa Girona Fontana d'Or, del 7 al 30 de març de 2003.
- VOVELLE, M.**, *Les âmes du purgatoire ou le travail du deuil*, París, Gallimard, 1996.
- VOVELLE, M.**, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, París, Éditions du C.T.H.S., 1997.
- VOVELLE, G. i VOVELLE, M.**, *Vision de la mort et de l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes du purgatoire Xve-Xxe siècles. Cahier des Annales*, núm. 29, París, Libraire A. Colin, 1970.
- ZARRI, G.**, "Purgatorio "particolare" e ritorno dei morti tra riforma e controriforma, l'area italiana", *Quaderni Storici*, núm. 50, 1982, p. 466-497.